

Шағырбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: samat.1991@mail.ru

ЕРТЕ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ТҰРҒЫЛЫҚТЫ БАСПАНАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ халқының тарихи этнографиясындағы маңызды мәселелердің бірі көшпелілердің тұрғылықты баспаналары генезисінің зерттелуі қарастырылады. Бұл мәселені изоляциялық есеппен белгілі бір аймақтық ареал негізінде емес, кең ауқымда, көршілес аймақтардағы халықтармен қатар, салыстырмалы түрде зерттеу қажет. Сібір және Орталық Азия халықтарының мәдениеті бір-бірімен біте қайнасып, тығыз байналысты болуы, мәселені кеңірек қарауға алып келеді. Бұл жерде қозғалатын мәселе көшпелілердің негізгі баспанасы болып табылатын киіз үйдің шығу генезисін талдау болып табылады.

Киіз үй Еуразия даласын мекен еткен көптеген көшпелі тайпалардың баспанасы болып табылады. Оның ішінде көне сақ-ғұн заманынан бастап, көне түркілер, моңғол тілдес тайпалар және парсы тілдес жемшид пен хазарлықтарда да қолданыста болған.

Түйін сөздер: баспана, киіз үй, Орталық Азия, генезис, көшпелілер.

Shagirbayev M.¹, Sapatayev S.²

¹master, junior researcher of the A.H. Margulan Institute of Archeology,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²master, senior lecturer of the department of archeology, ethnology and museology,
of the Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: samat.1991@mail.ru

Formation of Residential Constructions of Early Nomads

The article deals with one of the most important issues of historical ethnography of the Kazakh people, such as the study of the genesis of residential buildings of the early nomads. This problem needs to be studied comparatively, and not only on the basis of a specific region, but also on a large scale, in addition to the neighboring peoples. The culture of the peoples of Northern and Central Asia can lead to a wider picture of the problem, establishing closer relations with each other. The problem here is the analysis of the genesis of the yurt, which is the main dwelling for nomads.

The yurt is home to many nomadic tribes living in the steppes of Eurasia. Of these, such ancient tribes of the sako-gunian times, the ancient turkic and mongolian tribes, the persian-speaking djemshids and the khazars.

Key words: housing, yurt, Central Asia, genesis, nomads.

Шагирбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, младший научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Марғұлана,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: samat.1991@mail.ru

Формирование жилых построек ранних кочевников

В статье рассматривается один из важнейших вопросов исторической этнографии казахского народа, как изучение генезиса жилых построек ранних кочевников. Эту проблему необходимо изучать сравнительно, причем не только на основе конкретного региона, но и в больших

масштабах, в дополнение к соседним народам. Культура народов Сибири и Центральной Азии может привести к более широкой картине проблемы, установления более тесных отношений друг с другом. Проблема здесь заключается в анализе генезиса юрты, которая является основным жилищем для кочевников.

Юрта является домом для многих кочевых племен, проживающих в степях Евразии. Из них такие древние племена сако-гунских времен, древнетюркские и монгольские племена, персоязычные джемшиды и хазары.

Ключевые слова: жилье, юрта, Центральная Азия, генезис, кочевники.

Кіріспе

Киіз үйге қатысты атаулардың бір-біріне ұқсас болуы да, аталған баспананың шығу тегінің бір-біріне жақын екендігін көрсетеді. Мәселен, киіз үйді Тыва халықтары «өг», түрік-өзбек халықтарында «өй», қазақ және қырғыз халқында «үй», сағайлықтарда «үг» және т.б. Моңғол халықтарында «гэр», хазарлықтарда «ханаи хырга» деп аталады.

Әртүрлі халықтардағы киіз үйдің этимологиялық сипаттамасына қатысты зерттеулер біршама толық деп айтуға болады. Олардың қатарынан қазақ киіз үйі туралы М.С. Мұқанов, хазарлықтардың киіз үйі туралы Э.Г. Гафферберг, өзбек-карлұқтардың киіз үйлері туралы Б.Х. Кармышева және басқаларды айта аламыз. Сондай-ақ, жалпы киіз туралы мәліметтер, оның ішінде Қазақстан мен Сібір халықтары туралы да деректер кездеседі. Бірақ дей тұрғанымен, еуразия даласындағы халықтардың киіз үйлерінің генезисіне қатысты материалдар жинағы жоқ деуге болады. Тек жекелеген зерттеу жұмыстары мақала ретінде жарияланған. Бірақ, көшпелілердің тұрғылықты баспаналарының шығу генезисі туралы бірден-бір маңызды зерттеу ретінде С.И. Вайнштейннің еңбегін айта аламыз.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық негізі – көшпелі халықтардың өмірінде маңызды орын алған киіз үйдің пайда болуы, таралу аймағы және эволюциясы мәселелерімен айналысатын жетекші отандық және шетелдік авторлардың еңбектері.

Әдістемелік негіз ретінде қорымдарды топтастыру, қазба нәтижелерін талдау, кезеңдеу секілді археологиялық әдістер қолданылды. Топтастыру әдісі – археологиялық ескерткіштерден табылған материалдарды аймақтық, пішіндік және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты жеке топтарға бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Қазба нәтижелерін талдау әдісі – белгі-

ленген тақырып негізінде археологиялық ескерткіштерден қазба жұмыстары барысында табылған құрылыс кешендерін өзіндік ерекшеліктеріне қарай талдау. Кезеңдеу – бұл жәдігерлердің жасалынған уақытын анықтауға бағытталған жұмыстар.

Түркі халықтары киіз үйінің пайда болуы мен таралуы

Киіз үйдің пайда болу уақыты туралы зерттеулер көп жағдайда бір-біріне қайшы келіп жатады. Киіз үйдің генезисіне алғаш болып назар аударғандардың бірі Н.Н. Харузин. Киіз үйдің тарихына үңіле отырып, ғалым: «киіз үй бүгінгі күнгі пішінін қалыптастырғанша өте ұзақ даму эволюциясын бастан өткізген. Бірақ қалай пайда болуы жөнінде нақты пікір айта алмаймыз. Тек қолда бар деректерге сүйене отырып, кейбір болжамдарымызды ғана алға тартамыз» (Харузин, 2006: 21). Ғалымның пікірінше, киіз үй Сібірдегі көшпелілердің баспанасы болып табылатын «чумның» түрленіп дамуы негізінде қалыптасқан. Бірақ Н.Н. Харузин өзінің зерттеулері барысында ноғайлықтардың торкөзді керегелі үйлеріне талдау жүргізе келе, керегелі киіз үйлер тек XVII ғасырда ғана кең таралған деген пікір келтірген. Оның мұндай тұжырымдары көшпелілердің материалдық мәдениетінің қарапайымнан күрделіге қарай даму эволюциясын сараптау негізінде туындаған. Аталған ғалым Ресей аумағындағы XVIII-XIX ғасырлардағы түркі-моңғолдық көшпелі және жартылай көшпелі халықтарының тұрмысында сақталып қалған тұрғылықты баспаналарын негізге алғаны анық. Н.Н. Харузиннің ойынша, тұрғылықты баспананың конструкциялық құрылымы неғұрлым қарапайым болса, онда соның шығу генезисі де соған жақын болуы тиіс. Бірақ Н.Н. Харузиннің еңбегін талдай келе С.И. Вайнштейн, ғалымның зерттеу тәсілдері өте қарама-қайшылыққа толы деп пікір білдіреді. Н.Н. Харузин қазіргі заманғы көшпелілердің тұрғылықты баспаналарына қатысты көптеген

материалдар жинап, солардың негізінде схемалық жоспарын жасағанымен, баспананың шығу тарихына аз үңілген. С.И. Вайнштейннің пікірінше, Н.Н. Харузиннің зерттеулері моңғол халқының мәдениетімен байланысты.

Киіз үйдің шығуы мен таралу мәселесінің ауқымының кеңдігіне назар аударған, Моңғолдардың архитектурасын зерттеген М.Н. Щепетильников, киіз үйдің шығу тарихы тым тереңде жатқанын айтады (Щепетильников, 1960: 20).

Жалпы дөңгелек пішінді келген тұрғылықты баспаналар өзінің бастауын қола дәуірінен, яғни Қазақстан территориясында б.з.б. I мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында өмір сүрген тайпалардан бастау алады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, сол кезеңдегі тұрғындар пирамида тәріздес, сатылы келген баспаналарды пайдаланған. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде Петровка 2, Атасу, Бұғылы 2 қоныстарында жүргізілген археологиялық зерттеулер дәлел бола алады (Маргулан, 1959: 52).

Қола дәуіріндегі мұндай қоныстардың ұқсастықтарын А.М. Оразбаев Солтүстік Қазақстандағы Шағалалы қонысына жүргізген зерттеулері барысында анықтаған. Археологиялық материалдарға назар аударсақ, ондағы тұрғын үйлер екі камералы, пішіні сегіз бұрышты, төбесі шошайып барып аяқталған секілді болып келген (Оразбаев, 1970: 129-147).

Киіз үй тәріздес құрылыстардың болғаны жөнінде деректерді антикалық кезеңдегі авторлардың еңбектерінен байқай аламыз. Мәселен Византия елшісі Прииск Понтийск: «...үйлері жерден дөңгелек пішінді болып басталып, төбесі бүкіл пропорцияны сақтай отырып жабылады» деген дерек келтіреді (Козлов, 2015: 152-166).

Грек география Страбон көшпелілерде дөңгелек пішінді, киіз үйге ұқсайтын тастан жасалған үйлер туралы айтады (Страбон, 1964: 146).

Ә.Х. Марғұланның пікірінше, Орталық Қазақстан территориясында тұрған тас пен саздан жасалған «ұйтас» пен «дың» ескерткіштері жалпы алғанда киіз үйдің кейпінде жасалған. Жалпы қазақтар мен протоқазақтардың киіз үй тәріздес баспаналары археологиялық зерттеулерден анықталған. Оның бірі Ә.Х. Марғұланның қыпшақтар кезеңімен мерзімделетін Алашахан қалашығы, екіншісі С. Жолдасбаев анықтаған Оңтүстік Қазақстандағы қалалар маңында орналасқан тұрғын жайлардың ерекшеліктері. Ғалымдардың сипаттамасына қарасақ, XV-XVII ғасырлармен мерзімделетін киіз үй тәріздес жартылай жертелелер көбіне екі камералы, қабырғалары пахсамен тұрғызылған, орталық

бөлігінде ошақ және шаңырақтың сынықтары кездескен (Жолдасбаев, 1976: 12-18).

Көшпелілердің материалдық мәдениетінің дамуына қатысты кейбір ғалымдар екі мың жыл ішінде олардың тұрғылықты баспаналарының өзгеріске түспегенін алға тартады. Бұл тұжырымды ұстанып отырған ғалымдардың арасында ерте сақ, сармат, үйсін және ғұн кезеңіндегі көшпелілердің өмірінде киіз үй таныс болмаған деген сыңаржақ пікірлер де бар. Бұған дәлел ретінде, б.з.б. I ғасыр және б.з. I ғасырларымен мерзімделетін Анфестелия сағанасында бейнеленген көшпелілердің тұрғылықты баспанасына сілтеме жасайды (Хазанов, 1975: 271). Бірақ ол суретте ешқандай баспана бейнеленбегенін басқа да ғалымдар алға тартады. Осы сурет жайлы М. Ростов былай дейді: «Онда бірінің үстіне бірі қойылған пирамида тәріздес, әрі төрт бағанаға бекітілген» (Ростовцев, 1914: 173). Бірақ осы сурет жайлы Б.М. Граков онда пирамида тәріздес емес, дөңгелек формалы әрі бұл киіз үй болуы мүмкін деген пікірін келтірген (Граков, 1971: 37). Көшпелілердің тұрғылықты баспаналарына қатысты археологиялық зерттеулерде, баспананың ортасында орталық баған болған деген пікірге саяды. Мәселен П.Н. Шульц Қырымдағы көшпелілердің тұрғын үйінің қалдығына талдау жүргізе келе, киіз үйдің тұғыры екі қатар сырықтан құралған дейді (Шульц, 1937: 253). Бірақ киіз үйдің тұғыры жердің бетіне қойылады, жоғарыдағы сипаттаған үйдің тұғыры жерге көмілген. Біздің ойымызша онда басқа үй сипатталған болуы да мүмкін.

Біршама ғалымдар киіз үй үйсіндерде де болған деген пікірмен келіседі. Олардың негізгі сілтемелері б.з.б. II ғасырда қытай ханшайымы Сиц Зюннің үйсін басшысына ұзатылғаннан кейін шығарған өлеңдерімен байланысты. Ханшайымның өлеңдеріне назар аударатын болсақ, оның киізден жасалған үйде тұрғанын байқауға болады (Кюннер, 1961: 78). С.И. Вайнштейннің пікірінше скифтер мен ғұндар киіз үй туралы білмеген (Вайнштейн, 1991: 47). Оның ойынша, скифтер кезіндегі көшпелілерде нақты киіз үй болмаса да, соған ұқсас алғашқы түрлері болған. Олардың сыртқы пішіндері қазіргі киіз үйдің қарабайыр түрі болуы мүмкін. Ортасында арнайы сырық қадамен бекітіледі. Төбесі сүйір, кейде пирамида тәрізді болады. Бұзып, алып жүруге болады немесе арнайы күйме үстіне орнатылады. Көшпелілердің мұндай тұрғылықты баспаналары жөнінде Геродот сипаттап айтып кеткен (Геродот, 2004: 190).

Күйме үстіне орнатылған, үсті киізбен жабылған үйдің саздан жасалған пішінін біз Анфестериядағы сағанадан көре аламыз (Нечаева, 1975: 11-13). Пирамидалы-қималы үйлердің алдыңғы түрлері чум болуы мүмкін. Бірақ, екеуінің арасында ерекшелік бар, ол чумын іргесі болатын ағаш сырықтардың басы бір-біріне айқасып, бір жерде түйіссе, мұнда сипатталып отырған күркенің төбесі төртбұрыш тәрізді болып жинақталады. Бұл мәселеге назар аударып, арба үстіндегі күркенің чумнан өзгеше екендігіне назар аударғандардың қатырында Л.Г. Нечаеваның еңбегін айта аламыз (Нечаева, 1975: 12-13). Күркенің үстіндегі төртбұрышты төбені бекіту үшін арнайы қысқа таяқтар пайдаланылған. Анфестериядағы күркенің суреті негізінде тарихи реконструкциясын жасаған Л.Г. Нечаева, үйдің қабырғасы шарбақ секілді болуы керек деген пікірге келеді. Бұл қазіргі киіз үйдің керегесінің алғашқы нұсқалары секілді. Бірақ бұл пікірмен С.И. Вайнштейн келіспейтінін айтқан. Оның ойынша, мұндай ағаштардан құралған шарбақпен қабырғасын жасаған күркелі үйді арбамен алып жүру қиынға соқтыруы мүмкін. Логикалық тұрғыдан талдағанда, суреттегі күрке негізгі төрт бұрышында төрт ұзын сырық, ортасында параллель орналасқан екі ұзын баған. Осылар бір-бірімен байланысуы тиіс. Сыртын киізбен жабады. Қада сырықтардың бірнешеуінің ұзындықтарын өзгерте отырып, үйдің пішініне де өзгерістер енгізуге болады.

Скифтердің конус тәрізді күркелері туралы, олардың негізгі үш қадамен біріктірілетіні туралы, Геродот сипаттап жазған: «...Жерлеуден кейін скифтер өздерін келесідей тазартудан өткізеді: бірінші үстін майлайды, сосын басын жуады, ал денесін бумен тазалайды. Ол бірінші үш қада орнатылады. Қаданың жоғарғы ұштары бір-біріне байланады. Сыртынан киізбен орап жабады. Киіз үйдің ортасына үлкен қып-қызыл болып жанған тас тұрады. Скифтер киіз үйге жиналып, ыстық тастарға қарасора немесе кенешөп тастайды. Бұдан үлкен көлемде бу мен түтін шығады. Бұл ыстық бумен эллиндік ешқандай монша тең келмейді. Бумен рахаттанған олар айқайлап өлең айтады. Бұл бу оларға моншаның орнына жүреді. Себебі олар сумен мүлдем жуынбайды...» (Геродот, 2004: 191). Тура осы пирамида тәрізді чумдар Ханты халықтарында XX ғасырдың басына дейін қолданыста болған.

Орталық Азия және Оңтүстік Сібірдегі скифтер әлеміне тән халықтарда б.з.б. I мың-

жылдықтың ортасында чум тәрізді, бірақ жартылай сфералы, төбесі иіліп жасалған күркелер қолданыста болған. Жартылай сфералы, қадалардың ұштары бір-бірімен айқасып байланған жері от жағуға да ыңғайлы болады. Тура осындай тұрғылықты баспананың суретін С.И. Вайнштейн 1954 жылы Тыва жерінде скиф кезеңімен мерзімделетін Қазылған мәдениетіне қатысты обаны зерттеу барысында тапқан (Вайнштейн, 1955: 82-87).

Орталық Азия аймағында б.з.б. I мыңжылдықтың соңында ғұн тайпаларында қозғалмалы, арба үстінде орнатылған, күмбез тәріздес күркелер қолданыста болған. Күркенің үстіндегі күмбез тәріздес төбесінде арнайы түтін шығатын тесік те қалдырылған. Үйдің төбесін құрап тұрған ағаштар «дөңгелек шабақтары» тәрізді айқыш-ұйқыш болған. Бұл бүгінгі күнгі киіз үйдің сол алғашқы нұсқалары болуы мүмкін. С.И. Вайнштейннің ойынша, күркенің ішінде негізгі тірек ретінде қада орнатылған болуы мүмкін. Күмбезді күркенің сырты арнайы киізбен жабылып, су немесе күн көзінен сақтаған. Күн суық кезде үйдің барлық шеті де киізбен жабылып, қымталатын болған. Ғұндардың киіз үйлері немесе арба үстіндегі күркелері туралы тікелей еңбектер болмаса да, біз жанама дереккөздерін пайдалана отырып, тарихи сипаттамасын беруге тырысамыз.

Б.з. I ғасырдың соңында Қытайдың бір төресі ғұндардың тұрмыс-тіршілігін сипаттай отырып, «тоқылған талдар мен киіз туырлықтар оларға баспана қызметін атқарады» деген мағлұмат қалдырады.

Ғұндардың баспаналары жөнінде, б.з. II ғасырында олардың арасында тұрған Қытай ақыны Цай Вэньци қалдырған деректер де маңызды. Ол өзінің өлеңдерінде ғұндардың төбесі күмбез тәрізді, қабырғалары шарбақтан тоқылған күркелерде тұратынын айтқан (Го Можо, 1959: 135).

Көшпелілердің тұрғын үйлері жөнінде деректердің бірі ретінде Минусин қазаншұңқырындағы Бояр қабырға суретіндегі ауыл бейнесін айта аламыз. Бұл суреттерден біз ағаш үйлерден кейін соңғы жағында тұрған киіз үй тәріздес төбесі конус болып келіп, күмбез тәрізделіп жабылған, төбесінен түтін шығуға реттеліп жасалған тұрғылықты баспананы көре аламыз. Үйдің қабырғасынан горизонталь бағыттағы жіптердің байланғаны байқалады. Үйдің жоғарғы жағы киізбен жабылған. Бұл баспана жөнінде түрлі ғылыми пікірлер мен көзқарастар айтылғаны белгілі.

М.П. Грязнов аталған суреттегі үйді «киіз үй» деп атаған (Грязнов, 1933: 41-45). Бірақ бұл жерде тағы бір мәселені назардан тыс қалдырмаған жөн. Ол бір мезгілде ауылда отырықшылық пен көшпелілерге тән баспаналардың орналасуы. Бірақ кейінгі кездердегі зерттеулер көрсетіп отырғандай, көшпелілердің қыстауларында да киіз үйлер болған.

Жалпы ғұндардың жартылай сфералы, қабырғасы шыбықтан тоқылып, үсті күмбез тәрізді жабылған күркелері еш жерде сақталмағанымен, тура осы секілді үйлер басқа да түркі халықтарының этнографиясында сақталған. Мәселен, үйдің сүйегі тоқылып жасалған баспана Дағыстан халқында қолданыста болған (Гаджиева, 1953: 88). Орталық Азия халықтарында үйдің сүйегін тоқып жасау ісі ХІХ ғасырда да пайдаланылған (Гафферберг, 1948: 129).

Көшпелілердің тұрғылықты баспаналарының дамып жетілген кезін, қабырғалардың жиналмалы әрі қозғалмалы күйге түсуімен байланыстыруға болады. Киіз үйдің қазіргі типі ерте түркі кезеңінде толық қалыптасқан деген пікірді С.И. Вайнштейн алға тарта отырып, киіз үйдің осы түрін «ерте түркі типі» – деп атайды. Көшпелілерде тұрғылықты баспананың ішінде осы түрінің басымдыққа ие екендігі анық. Киіз үйдің бұл түрі алдыңғы түрлеріне қарағанда өте жеңіл әрі тасымалдауға ыңғайлы. Мұны алып жүру үшін арнайы үлкен арба немесе басқа да транспорт түрі қажет емес. Киіз үйдің көлемі оның қабырғасына байланысты. Мұны біз қазір қанат деп атап жүрміз. Яғни алты қанат, сегіз қанат. Қанат деп отырғанымыз жиналмалы бір кереге. Киіз үйдің бұл түрі өзінің алғашқы түріне қарағанда бір ғана кемшілігі болған секілді. Ол ілгеріде пайдаланған күркелерді әркім тоқып алуға мүмкіндігі болса, енді бұл киіз үйдің қабырғасын, яғни керегесін кез келген адам жасап ала алмайды. Тіпті ХІХ ғасырда да киіз үйдің керегесін кез келген қазақ отбасы жасап ала алмаған. Кедей отбасыларда бұл өте таптырмас дүние ретінде болғаны анық. Мәселен, Алтайдағы бай тывалықтар киіз үй секілді баспаналарда тұрса, басқа қарапайым халық чум секілді үйлерде тұрған (Радлов, 1989: 138-139).

Б.з. І мыңжылдығының ортасында Шығыс Азиядан Шығыс Европаға дейінгі көшпелілерде киіз үй жақсы таныс болды. Орталық Азия мен Шығыс Европадағы көшпелілерде түркі киіз үйін пайдаланған. Мәселен араб саяхтшысы Ибн Фадлан оғыз көшпелілерінің үйінде болғанда, олардың баспаналарының жүннен жасалған киізбен жабылатынын көрген. Ал

бұлғарларда түркілердің күмбез тәрізді киіз үйлері болғаны туралы мәлімет келтіреді. Ибн Фадлан түркілердің киіз үйін араб тілінде: «куб-бати биут тюркиа» деп атаған. Яғни **قبة** деген термин келтірген. Бұл терминді зерттеген А.П. Ковалевский оны «киіз үй» деп аударды (Ковалевский, 1956: 213).

Ортағасырлық деректерге назар аударсақ, ІХ-ХІІІ ғасырлардағы оғыздардың баспаналарын ағаш сырықтармен торкөз жасап тоқып, сыртын киізбен жапқандығын байқай аламыз. Мұндай киіз үйлермен қатар, ұзын сырықтардың басын қосып жасаған чумдар мен арба үстіне орнатылған күркелерде болғаны анық (Агаджанов, 1971: 185).

Киіз үйдің көне суреттерінің бейнесі Солтүстік Қытайдағы жерлеу орнынан шыққан мүсінде бейнеленген. Мүсін б.з. VI ғасырымен мерзімделген (Вайнштейн, 1986: 261–263). Мүсінге анықтап қарасаңыз, түйенің екі қапталына киіз үйдің керегесін, басқа киіз бұйымдары теңдеп артып қойған. Тура осы тәсілмен көшу ХХ ғасырдың басына дейін орын алып келгені рас. Мүсінге талдау жасаған С.И. Вайнштейн онда киіз үйдің ортасында тұратын ұзын бекіткіш сырықтың жоқ екендігін байқаған. Ғалымның пікірінше, бұл ағаш сырық көшкен жұртта қалуы немесе көшіп барған жерінде қайтадан жасай салуы мүмкін. Мүсіннің үстіне артылған заттардың ішінде күмбез тәріздес, біріктіргіш шеңберлі затқа талдау жасай келе, мұның қазіргі шаңырақтың ежелгі үлгісі екендігін байқаймыз. Жалпы киіз үйді зерттеуші ғалымдардың пікірінше VII ғасырда киіз үйдің қазіргі керек-жарақтары толық қалыптасып болған. Қабырғалары торкөзделіп, ағаштардан тоқылады. Конус немесе жартылай сфералы үйдің шатырын ұзын немесе жатылай иілген ағаштармен жауып, үстіне түтін шығатын тесігі бар шаңырақ тәріздес біріктіргіш ағашпен бекіткен.

Қытай ақыны Бо Цзюйи (772-846) өлеңдерінде киіз үйдің конструкциялық құрылымына қатысты деректер кездеседі. Ақынның дерегіне назар аударсақ, киіз үй Қытайға солтүстіктегі көршілерінен келген. Өлеңдегі сөздерге назар аударсақ, сипатталып отырған баспананың қабырғалары талдан тоқылып жасалған, сыртын киізбен жапқан, қажет кезде киізді көтеріп те қоятын болған. Мұны біз қазіргі күнге дейін қолданатынымыз анық. Киіз үйдің ортасына таман үстін дөңгелек етіп жапқан. Мұнысы шаңырақ болса керек (Гумилев, 1967: 72).

Б.з. 756 жылы Жапониядағы Нара қаласынан табылған Сесун қазынасындағы шыны ыдыстың

сыртында киіз үйдің бейнесі суреттелген. Суретке анықтап қарасаңыз, үйдің ішкі жағында қабырғасы ағаштармен торкөзделіп жасалғаны, төбесі күмбез тәрізделіп жасалғанын көреміз.

А. фон Габеннің пікірінше көшпелілерде дөңгелек күмбез тәрізді шатырлы үйер IX-XII ғасырларда пайда болған дейді. Ол бұл пікірін турфан жеріндегі қабырғасы торкөзделіп жасалған баспаналармен байланысты айтқан. Бірақ бұл мәселені талдаған басқа да ғалымдар, ол баспананың қабырғасының торкөзделіп жасалғанына қарап, киіз үй деп айтуға болмайтынын алға тартады. Тура осы секілді Болгариядан табылған ортағасырлық қоныстан қабырғасы торкөзделіп жасалған баспана кездескен (Димитров, 1973: 105-106). Бірақ бұл екеуі де киіз үй типіне жатпайды. Әрі бұлар көшпелілерге тән емес. С.И. Вайнштейн бұл баспаналар белгісіз басқа түріне жататынын айтқан.

Ортағасырлардағы түркілердің киіз үйлері Моңғолиядағы Ульзит сомона петроглифінде сақталып қалған (Дорш, 1975: 32). Суретке талдау жүргізсек, күмбездің шамамен ортасына жақын маңнан арнайы салбыраңқы жіптер түсірілген. Бұл төмендегі киіздерді тепе-теңдікте ұстап тұру үшін пайдаланылған болуы мүмкін.

Ерте түркі кезеңіне тән киіз үй зороастрлық оссуари түрінде де жасалған. Мұндай оссуарий қазіргі таңда Самарқанд музейінің қорында сақтаулы, әрі бұл зат б.з. I мыңжылдығының ортасымен мерзімделеді. Ыдыстың киіз үй тәріздес пішінінің үсті конус тәріздес аяқталған, қабырғалары символикалық тұрғыда айқыш-ұйқыш етіп сызылған, тура кереге тәріздес, әрі ыдыс ерте түркі кезеңіне тән киіз үйдің пішінін сақтай отырып жасалған. Киіз үйлердің бұл түрлері ортағасырларға толық жойылып кеткенімен, XX ғасырдың басында кейбір жұрнағының әлі де болса қолданыста жүргені байқалған. Мұны біз Э.Г. Гаффербергтің Ауғанстандағы хазарлықтардың тұрғылықты баспанасына қатысты зерттеуінен байқай аламыз. Мұндағы киіз үйлердің қабырғасы торкөзделіп, дөңгелек келе, ортасына қарай конус тәрізделіп жиналады. Э.Г. Гафферберг бұл үйлерді Эджен-хородағы үйлермен салыстырған. Ғалым өз зерттеулерін қорыта келе, киіз үйлердің ерте замандардан бастау алатынын алға тартады (Гафферберг, 1953: 72-92).

Моңғол халқының киіз үйлерінің ерекшеліктері мен дамуы

Моңғолдардың киіз пайдаланғаны туралы деректердің ішінде персиялық миниатюраларды

атауға болады. Аталған дереккөзі 1315 жылмен мерзімделген. Яғни XIII ғасырда моңғолдарға киіз үйдің жақсы таныс болғаны анық. Суреттегі киіз үйлердің ұқсас параллельдері ретінде жоғарыда аталған оссуариді айта аламыз. Екеуінде де баспананың сыртына бірдей орнамент пайдаланылған.

Хазарлықтардан басқа халықтардың тұрғылықты баспанасының ішінде киіз үй туралы зерттеулер кездеспейді. Бірақ, А.Н. Самойловичтің Алтайдағы наймандар туралы жарияланымында, баспананың үстінде түтіндікке ұқсас күмбезді жаппасы бар үй сипатталған (Самойлович, 1980).

XIII ғасырдан кейін киіз үйлердің эволюциясында өзгерістер орын алған. Біз мұндай пікірді түрлі жанама деректер негізінде алға тартамыз. Моңғолдар туралы 1240 жылы жазылған «Қасиетті жазбада» (Сокровенное сказание) бірнеше тұрғылықты баспананың түрлері көрсетілген:

1) Арба үстіндегі бұзылмайтын, яғни жиналмайтын үй

2) Керегелі, киізді жиналмалы үй

3) Сарайлық үй (көлемі үлкен)

4) Чум

5) Бұтақтардан тоқылған күрке

6) Үсті толық жабылған арбалар

XIII ғасырдың 30-шы жылдары Моңғолия даласында болған Қытайлық елшілер Пэн Дая мен Сюй Тин, олардың арба үстінде жиналмайтын баспанасын сипаттайды. Әрі арбаны түй, өгіз немесе жылқылар тартып жүретін болған.

Моңғолдардың киіз үйлері Г. Рубруктың жазбасында да сипатталады. Онда үстіне тұрғылықты баспана орнатылған арбаны 10 немесе 12 өгіз тартып жүретіні айтылған. Рубрук өзі сипаттап отырған арба үстіндегі үйдің, тоқтаған кезде арба үстінен алынып, жерге қойылатынын да жазады (Рубрук, 1956: 91).

Байкал өңіріндегі Манхай тауында моңғолдардың арба үстіндегі жиналмайтын киіз үйіне ұқсас сурет табылған. Тағы бір суретте арбаны сүйреп жүрген жануардың есекке ұқсайтыны да байқалған. Моңғолдардың жиналмайтын үйлері б.з.б. I мыңжылдықтың аяғында ғұндарда кездесетін арба үстіндегі күркелердің негізгі пішінін сақтап қалғаны анық.

XIII ғасырдың 30-шы жылдары моңғолдар жиналмалы киіз үймен таныс болған. Жоғарыда сөз болған қытай елшілері Пэн Дай мен Сюй Тиннің жазбаларында күмбез тәріздес үйлердің екі түрі болатыны айтылған. Оның бірі арба үстіндегі жиналмайтын үй болса, екіншісі сыртқы каркасы жиналмалы және қайта жайылмалы түрі болған. Бұл үйлердің сырты киізбен

жабылған. Төбесі дөңгелек келген. Қозғалыс кезінде жануарға тең секілді тиелетін болған.

Қытай жазбасындағы бұл деректерді ПIANO Карпинидің жазбалары толықтыра алады. Оның келтірген мәліметтерінде киіз үйдің есігі киізден жасалатын болған, ал үстіндегі дөңгелек шатыр үйдің ішіне жарық кіргізіп, түтінді сыртқа шығаруға көмектескен (Карпини, 1957: 27).

Тағы бір Қытайлық жиһанкезі Чан Чуннің жазбасында, моңғолдардың киіз үйлерінің сыртын ақ киізбен жабатыны байқалады.

Бұл мәселе жөнінде Марко Полоның жазбасындағы деректерден маңызды мағлұматтар ала аламыз. Оның жазбасында, моңғолдар төрт дөңгелекті арбаларда ғұндарға тән күрке тәріздес үй емес, толық киіз үйді алып жүргенін көруге болады. Марко Поло: «Татарлар еш жерде де ұзақ тұрақтап қалмайды. Себебі олардың саны жоқ малдарын асырайтын шөп жетпей қалады. Олардың күркелері мен шатырларының сырты киізбен жабылады. Үйлерінің пішіні дөңгелек келген, өте ыңғайлы етіп жасалған. Үйді жығып алып жүруге де, тіпті төрт дөңгелекті арба үстінде алып жүруге де болады. Ыңғай жерге тоқтаған сәтте үйлерін түсіріп, қайта тігеді. Ал кірер есіктерін әрқашан оңтүстікке қаратады». (Марко Поло, 2006: 30).

Жалпы моңғолдардағы киіз үйлер шамасы, олардың түркі халықтарымен араласуымен қалыптасқан болуы мүмкін. Мұндай пікірге келуіміздің бір себебі, жоғарыда аталған Сюй Тиннің жазбасы болып отыр. Ол: «моңғолдардың торкөзді киіз үйлерін Яньцзинде (Пекинде) жасайды, себебі олар, өздері өте қолапайсыз үйлер жасаған. Олардың шатырлары шашақты жіппен байланады. Арбаға артылғанда қозғалып, қиындық тудырмайды». Бұл деректе ешқандай ерекшелік байқай алмаймыз, себебі қытайлықтар өздерінің солтүстігіндегі көршілерінен киіз үй туралы б.з. I мыңжылдығының ортасында-ақ таныс болған болса, араға жеті-сегіз ғасыр салып, олар бұл істің қыр-сырын меңгеріп алуы мүмкін. Киіз үйдің торкөзді керегесін жасау үлкен шеберлікті қажет етеді. Оның үстіне XIII ғасырда моңғол халықтарының көпшілігі орманды тұрғындар емес, далалық көшпелілер болғанын да ескеруіміз қажет. Бірақ, кейінірек моңғол халықтары бұл істің шебері болып, киіз үйлердің керек-жарақтарын сатылымға да шығарғаны белгілі. В.В. Радловтың жазбасында XIX ғасырдың ортасында Зайсандағы сатылып тұрған киіз үйлер Алтайлық моңғолдардың

қолынан шыққаны айтылады (Радлов, 1989: 138-139).

Киіз үйдің ерте түркілік типтері еуразиялық кеңістікте көшпелілердің негізгі баспанасы бола тұра, уақыт өте келе кейбір түркі халықтарында өзіндік ерекшеліктермен дами бастады. Оның ішінде қарапайым халықтарда киіз үй бастапқы қалпынан аса көп өзгеріске түспесе, көшпелілердің аристократиялық өкілдерінде XIII ғасырдың ортасында біршама эволюцияланды деп айта аламыз. Бұл пікіріміздің нақты дәлелі ретінде біз XIII-XIV ғасырларға тән қытай және парсыларда сақталған миниатюралық суреттерді келтіре аламыз.

Аталған мәселенің мысалы ретінде Мин дәуіріне тән орама қағазындағы қытайлық Цай Вэньцидің ғұндарға барған сәті бейнеленген суретті айтуға болады. Қазіргі таңда аталған дереккөзі Нанкин музейінде сақтаулы тұр. Қытайлық ғалымдардың пікірінше бұл деректі сун дәуірінің прототипі ретінде қарауға болады және XIII ғасырмен мерзімдеуге толық негіз бар (Ковалевский, 1956: 135).

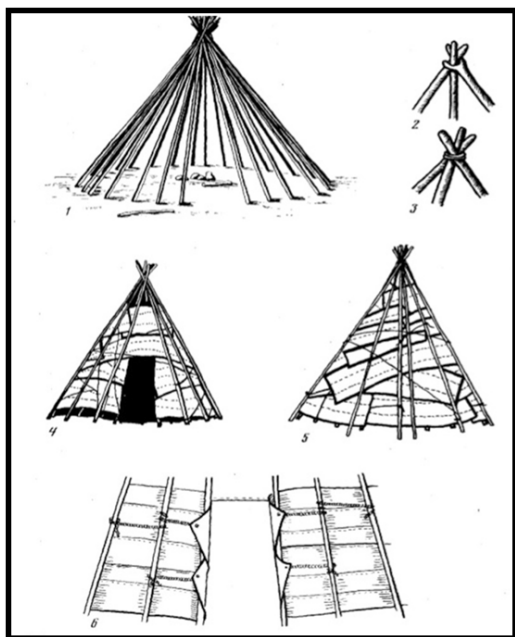
Парсылардың суреттерінде Темір кезеңіне тән киіз үйдің қабырғалары торкөз секілді керегемен жабылғаны әрі үстін жапқан уықтарының иіліп жасалғаны бейнеленген.

XV-XVI ғасырларға тән түріктердің суреттерінде бейнеленген киіз үйдің пішінінде біршама өзгерістер байқалады. Мәселен, төбесінде жарық пен түтін өтетін жерінде дөңестегі жоқ болып келген. Оның үстіне уықтары басқа көшпелі халықтардың баспанасына қарағанда әлдеқайда қысқа келген.

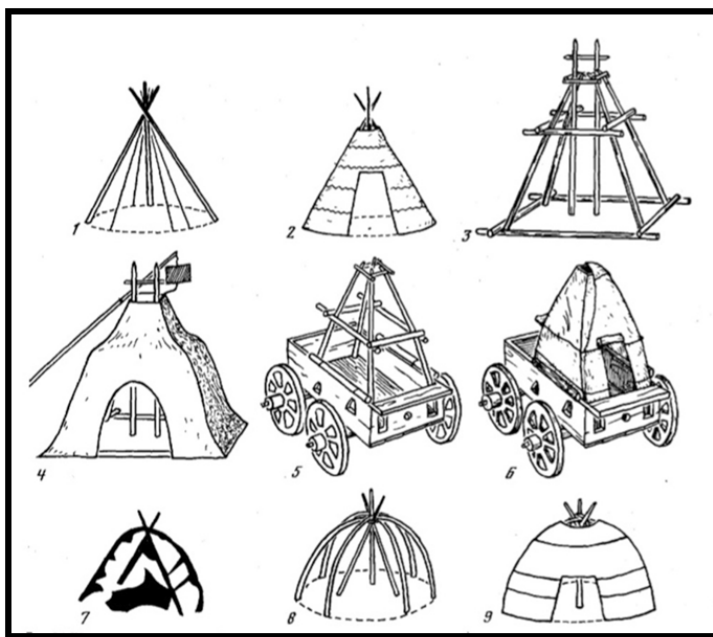
Қорытынды

Сонымен, қандай баспана киіз үйдің прототипі бола алады? Н.Н. Харузиннің пікірінше, киіз үйлердің алғашқы типі бұл чум, яғни үйдің қабырғасын құраған сырықтардың жоғары жағы бір жерде түйіседі. Мысал ретінде Н.Н. Харузин XVIII ғасырдағы П. Палластың Чулымдік түркілердің күркесіне жасаған сипаттамасын келтіреді. Одан әрі Н.Н. Харузин киіз үй эволюциясы ретінде Алтайлықтардағы күркенің бастарының иіліп, дөңгелек күмбез секілді пішінді құрайтынын ала тартады.

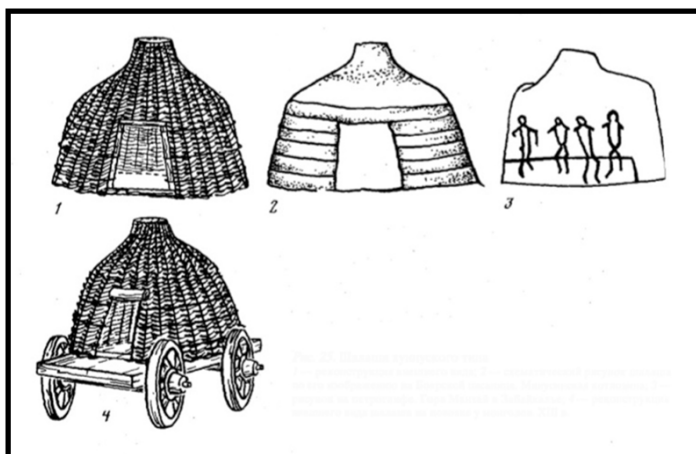
Н.Н. Харузиннің пікіріне жақын ойды Э.Г. Гафферберг те айтады. Ол негізінен джемшидтердің күркелерін зерттей келе, күркені киіз үйлердің прототипіне сілтейді.



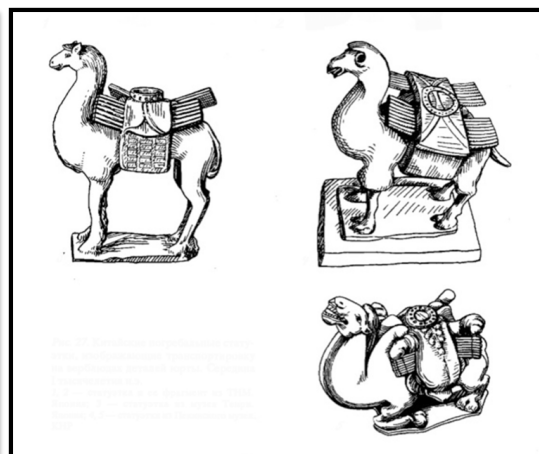
1-сурет – Таулы Алтай халықтарының үй-жайлары (С.И. Вайнштейн бойынша)



2-сурет – Көшпелілерде Секенбаеваның баспана түрлері



3-сурет – Ғұндардың баспанасы (С.И. Вайнштейн және А.А. Попов бойынша)



4-сурет – Синзьянь қорымдарынан табылған мүсіндер

Б.Х. Кармышевтің ойынша түркілердің киіз үйінің прототипіне қарлұқтарға тән «қарлұқ киіз үйін» жатқызады. «Қарлұқ киіз үйлері негізінен уықтары иілген, орталық шаңыраққа барып түйіседі. Бұл типтегі үйлер ғұндардың күркелерімен ортақ ұқсастықтары көп екендігін С.И. Вайнштейн айтқан.

С.И. Вайнштейннің пікірінше, киіз үйлердің нақты прототипіне ғұндар кезінде пайдаланылған төбесі күмбез тәріздес, қабырғасы ағаштан тоқылған баспана. Бұл баспаналардың

өтпелі түріне қабырғасы цилиндр тәріздес келіп, ағаштардан тоқылған, төбесі ұзын әрі түзу сырықтармен біріктіріліп жабылған, олардың ұштары бір жерден түйіскен түрі болса керек. Баспаналардың тура осы түрі біздің заманымызға дейін жетпеген. Бірақ, үйдің мұндай түрлері болғаны анық. Біздің бұл пікірімізге дәлел ретінде половецтердің үйлерін айта аламыз. Олардың баспанасы туралы дерек Кенигсберг жылнамасында сақталған. Жылнамада арба үстіне орнатылған, қабырғалары горизонталь

бағытта тоқылып, одан жоғары қарай сүйірлей ұзын сырықтарды қойып, бір нүктеге апарып түйістірген.

Мәліметтерді сараптай келе қорытындылайтын болсақ, киіз үйлердің прототиптері көшпелі халықтардың барлығында болған секілді. Бұған палэоэкономикалық және палеогеографиялық

жағдайлардың ықпалы аз болмаған. Киіз үйдің алғашқы түрлері бір жерден шықпаған секілді. Ол көшпелі халықтардың қажеттіліктеріне орай өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, әр аймақта пайда болып, өзінің даму сатысын бастан өткерген және бізге эволюциялық негізде бүгінгі киіз үй түрінде жетіп отыр.

Әдебиеттер

- Агаджанов С.Г. (1971). Огузские племена Средней Азии IX-XIII вв. // Страны и народы Востока. Москва. Вып. 10. С. 185.
- Вайнштейн С.И. (1955). Памятники скмфского времени в Западной Туве (по материалам полевых исследований 1954 г.). // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории (УЗ ТНИИЯЛИ). Вып. III. Кызыл: «Тываполиграф». С. 82-87.
- Вайнштейн С.И. (1991). Мир кочевников Центра Азии. Москва: «Наука». 296 с. С. 74.
- Вайнштейн С.И., Крюков М.В. (1986). К истории жилища тюрко-монгольских кочевников Центральной Азии // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1984–1985 годов: Тез. докл. Йошкар-Ола. С. 261-263.
- Гаджиева С.Ш. (1953). Народное жилище каякентских кумыков // СЭ. №3. С. 88.
- Гафферберг Э.Г. (1948). Жилище джемшидов Кушкинского района. (К истории жилища кочевников). СЭ. №4. С. 129.
- Гафферберг Э.Г. (1953). Хазарейская юрта ханай-хырга (к вопросу об истории кочевого жилища) // Сб. Музея антропологии и этнографии. Т. XIV. Москва – Ленинград. С. 72-92.
- Геродот (2004). История в девяти книгах. Москва: «Олма-Прест инвест». IV. С. 190.
- Го Можо (1959). Цай Вэньци. Пекин. Перевод: М.В.Крюков. С. 135.
- Граков Б.Н. (1971). Скифы. Москва. С. 37.
- Грязнов М.П. (1933). Боярская писаница // Проблемы истории материальной культуры. Москва. №7-8. С. 41-45.
- Гумилев Л.Н. (1967). Древние тюрки. Москва. С. 72.
- Димитров Д.И. (1973). Принес к изучаването на староболгарского жилище в североизточна България // Изв. На Народния музей Варна. Кн. 9. Т. 24. С. 105-106.
- Дорш Д., Новгородова А.Э. (1975). Петроглифы Монголии. Улан-Батор. С. 32.
- Жолдасбаев С. (1976). Типы оседлых поселений по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XI-XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата. С. 12-18.
- Карпини Джованно дель Плано. (1957). История монгалов. Москва. С. 27.
- Ковалевский А.П. (1956). Книга Ибн Фадлана и его путешествие на Волгу 921-922 гг. Харьков. 345 с.
- Козлов А.С. (2015). «Византийская история» Прииска панийского как памятник классического исторического нарратива. Екатеринбург. Вып. 15. С. 152-166.
- Кюннер Н.В. (1961). Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва. С. 78.
- Маргулан А.Х. (1959). Архитектура древнего периода // Архитектура Казахстана. Алма-Ата. С. 52.
- Марко Поло (2006). Книга о разнообразии мира. Москва. С. 30.
- Нечаева Л.Г. (1975). О жилище кочевников юго Восточной Европы в железном веке // Древнее жилище народов Восточной Европы. Москва. С. 11-13.
- Оразбаев А.М. (1970). Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата. С. 129-147.
- Радлов В.В. (1989). Из Сибири. Москва. 752 с.
- Ростовцев М. (1914). Античная декоративная живопись на юге России. СПб. Т.1. С. 173.
- Рубрук Г. (1956). Путешествие в восточные страны. Москва. С. 91.
- Самойлович А.Н. (1930). Казаки Кошагачкого аймака Ойратской автономной области // Казаки. – Ленинград. Рис. 3.
- Страбон (1964). География в 17 книгах. Москва: «Наука». С. 146.
- Хазанов А.М. (1975). Социальная история скифов. Москва. С. 271.
- Харузин Н.Н. (2006). История развития жидища тюркских и монгольских народов. Москва. С. 21.
- Шульц П.Н. (1937). О работах евпаторийской экспедиции // СА. Москва-Ленинград. Выпуск: 3. С. 253.
- Щепетильников М.Н. (1960). Архитектура Монголии. Москва. С. 20.

References

Agadzhanov S.G. (1971). Oguzskie plemena Srednej Azii IX-XIII vv. [Oguz tribes of Central Asia IX-XIII centuries]// Strany i narody Vostoka. Moskva. Vyp. 10. S. 185.

- Vajnshtejn S.I. (1955). Pamyatniki skmfского времени v Zapadnoj Tuve (po materialam polevyh issledovanij 1954 g.). [Monuments of Scmph time in Western Tuva (based on field research data from 1954)]// Uchenye zapiski Tuvinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii (UZ TNIIYALI). Vyp.III. Kyzyl: «Tyvapoligraf». S. 82-87.
- Vajnshtejn S.I. (1991). Mir kochevnikov Centra Azii [World of nomads of the Center of Asia]. Moskva: «Nauka». 296 s. S. 74.
- Vajnshtejn S.I., Kryukov M.V. (1986). K istorii zhilishcha tyurko-mongol'skih kochevnikov Central'noj Azii [On the history of the dwelling of the Turkic-Mongolian nomads of Central Asia]// Vsesoyuznaya sessiya po itogam polevyh etnograficheskikh i antropologicheskikh issledovanij 1984–1985 godov: Tez. dokl. Joshkar-Ola. S. 261-263.
- Gadzhieva S.SH. (1953). Narodnoe zhilishche kayakentskih kumykov [Folk House Kayakent Kumyks]// SEH. №3. S. 88.
- Gafferberg E.H.G. (1948). Zhilishche dzhemshidov Kushkinskogo rajona. (K istorii zhilishcha kochevnikov) [Jams dwelling of Kushkinsky district. (To the history of the home of nomads)]. SEH. №4. S. 129.
- Gafferberg E.H.G. (1953). Hazarejskaya yurta hanai-hyrga (k voprosu ob istorii kochevogo zhilishcha) [Hazara yurt of Hanai-Hirga (on the history of the nomadic dwelling)]// Sb. Muzeya antropologii i etnografii. T. XIV. Moskva Leningrad. S. 72-92.
- Gerodot (2004). Istoriya v devyati knigah [The story in nine books]. Moskva: «Olma-Prest invest». IV. S. 190.
- Go Mozho (1959). Caj Vehn'czi. Pekin. Perevod: M.V.Kryukov. S. 135.
- Grakov B.N. (1971). Skify [Scythians]. Moskva. S. 37.
- Gryaznov M.P. (1933). Boyarskaya pisanica [Boyar pisanitsa]// Problemy istorii material'noj kul'tury. Moskva. №7-8. S. 41-45.
- Gumilev L.N. (1967). Drevnie tyurki [Ancient turks]. Moskva. S. 72.
- Dimitrov D.I. (1973). Prines k izuchavaneto na starobolgarskogo zhilishche v severoiztochna Bolgariya [Brought to study in the Old Bulgarian dwelling in north of Bulgaria]// Izv. Na Narodniya muzej Varna. Kn. 9. T. 24. S. 105-106.
- Dorsh D., Novgorodova A.EH. (1975). Petroglify Mongolii [Petroglyphs of Mongolia]. Ulan-Bator. S. 32.
- Zholdasbaev S. (1976). Tipy osedlyh poselenij po dannym arheologicheskikh issledovanij YUzhnogo i Central'nogo Kazahstana (XI-XIX vv.) [Types of settled settlements according to archaeological research in southern and central Kazakhstan (XI-XIX centuries.)]// Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata. S. 12-18.
- Karpini Dzhovanno del' Plano. (1957). Istoriya mongalov [The history of the Mongols]. Moskva. S. 27.
- Kovalevskij A.P. (1956). Kniga Ibn Fadlana i ego puteshestvie na Volgu 921-922 gg. [The book of Ibn Fadlan and his trip to the Volga 921-922 years.]. Har'kov. 345 s.
- Kozlov A.S. (2015). «Vizantijskaya istoriya» Prijska panijskogo kak pamyatnik klassicheskogo istoricheskogo narrativa [«Byzantine history» of Priisk Paniansky as a monument to the classic historical narrative]. Ekaterinburg. Vyp. 15. S. 152-166.
- Kyuner N.V. (1961). Kitajskie izvestiya o narodah YUzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese news about the peoples of South Siberia, Central Asia and the Far East]. Moskva. S. 78.
- Margulan A.H. (1959). Arhitektura drevnego perioda [The architecture of the ancient period]// Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata. S. 52.
- Marko Polo (2006). Kniga o raznobrazii mira [The book is about the diversity of the world]. Moskva. S. 30.
- Nechaeva L.G. (1975). O zhilishche kochevnikov yugo Vostochnoj Evropy v zheleznom veke [About the dwellings of nomads of south-eastern Europe in the Iron Age] // Drevnee zhilishche narodov Vostochnoj Evropy. Moskva. S. 11-13.
- Orazbaev A.M. (1970). Poselenie CHaglinka (SHagalaly). Nekotorye formy i tipy zhilishch [Settlement Chaglinka (Shagalaly). Some forms and types of dwellings]// Po sledam drevnih kul'tur Kazahstana. Alma-Ata. S. 129-147.
- Radlov V.V. (1989). Iz Sibiri [From Siberia]. Moskva. 752 s.
- Rostovcev M. (1914). Antichnaya dekorativnaya zhivopis' na yuge Rossii [Antique decorative painting in the south of Russia]. SPb. T.1. S. 173.
- Rubruk G. (1956). Puteshestvie v vostochnye strany [Journey to eastern countries]. Moskva. S. 91.
- Samojlovich A.N. (1930). Kazaki Koshagachkogo ajmaka Ojratskoj avtonomnoj oblasti [Kazaks of Koshagachsky aimak of Oirat Autonomous Region] // Kazaki. Leningrad. Ris. 3.
- Strabon (1964). Geografiya v 17 knigah [Geography in 17 books]. Moskva: «Nauka». S. 146.
- Hazanov A.M. (1975). Social'naya istoriya skifov [Social history of the Scythians]. Moskva. S. 271.
- Haruzin N.N. (2006). Istoriya razvitiya zhidishcha tyurkskih i mongol'skih narodov [The history of the development of the liquidist Turkic and Mongolian peoples]. Moskva. S. 21.
- Shul'c P.N. (1937). O rabotah evpatorijskoj ehkspedicii [About the works of the Evpatoria expedition]// SA. Moskva-Leningrad. Vypusk. 3. S. 253.
- Shchepetil'nikov M.N. (1960). Arhitektura Mongolii [Mongolia architecture]. Moskva. S. 20.